

Håll Nils Mattsson i Kulåra

Vid förra årets kulturprogram i Bonäs berättade Mats Rehnberg om hur det gick till när han som folklivsforskare första gången mötte Ovansiljan. Det var på Sollerön för 40 år sedan i den allra värsta vårbrytningen 1937 som det hela började.

Han hade utsetts att delta i ett stort forskningsprojekt, som hade startats vid Nordiska museet av dess styresman Gösta Berg och hans närmaste medarbetare John Granlund. Man önskade göra "en verkligt grundlig undersökning av en begränsad bebyggelseenhet" i övre Dalarna. Därvid enades man om att ägna sig åt Sollerön på grund av "dess säregna näringsliv och det bebyggelsemönster, som rådde där, med bostäderna på själva ön och med de stora skogsområdena på fastlandet, som rymde det extensiva näringslivet med boskapskötsel och annat".

På förhand gick man noggrant igenom allt vad som fanns i litteraturen och i de olika arkiven. Bland de rika samlingar från bl. a. övre Dalarna, som finns på nuvarande Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, kunde man hämta fram synnerligen viktiga bidrag till kännedomen om Solleröns näringsliv och språkliga terminologi genom de uppteckningar som då redan under cirka tio års tid utförts på ön av den kunnige bonden, fotografen och spelmannen *Håll Nils Mattsson* i Kulåra by.

För att ytterligare och mera ingående fördjupa bilden av bygden och i rask följd skaffa fram det material man behövde ur folkets minnen på ön, så skickades Mats Rehnberg upp för att intervjua såväl Håll Nils (i vardagspråk även kallad "Ryss Nils") som många andra goda sagesmän där. Under några intensiva arbetsveckor av den följande sommaren vistades också en rad andra medarbetare på Sollerön för undersökningar i olika ämnen; om geologi, natur och forntida bebyggelse, om familj och gård, om fäbodlag, bygdelag och byalag, om byggnadskick, stuga och bostad, om jordbruk, fiske och djurfänge, om träslöjd såsom laggnings och båtbygge, om textilslöjd jämte dräkt och modenyheter etc. Av allt detta blev det en stor bok, som kom ut redan följande år (1938) och som fick titeln *Gruddbo* på Sollerön. Denna bok har nu blivit en raritet, inte minst i Dalarna.

Teckning av Anton Bohm.

För det grundläggande arbetet på boken svarar emellertid Mats Rehnberg, numera professor i universitetsämnet etnologi. Men när det gäller insamlingen av det omfattande traditionsmaterial, som den i hög grad bygger på, hänvisar Mats Rehnberg spontant bland alla sagesmän han mötte särskilt till en person, bosatt i en röd liten gård invid öns sydvästra strand och som "läromästare" oöverträffad, nämligen Håll Nils Mattsson i Kulåra by. Till honom gick han om kvällen, då han stötte på olika oklara problem under dagens lopp, för att få hjälp med förklaringar och kontroller. "Det vetande en sådan småbonde kunde besitta var helt enkelt enormt", säger han, "och fanns det oklarheter gick han själv till någon äldre och spörjde vidare." Och Mats Rehnberg fortsätter med att uttala följande lovord om Håll Nils: "Han ägde en analytisk och pedagogisk förmåga av stora mått och han lyckades merendels placera in varje problem i ett funktionellt sammanhang, så att dess roll skulle bli tydligare."

Som jag själv under 1940- och 50-talen vid många tillfällen fått njuta av denna generösa hjälp till komplettering och utgivning av Dalmålsordboken, kan jag helt instämma i Mats Rehnbergs ord. Men låt oss också höra vad han tillägger om Håll Nils pedagogiska förmåga och övriga värde som hembygdsforskare: ”Då jag i mitt nuvarande yrke som professor har att handleda skrivande elever på olika stadier, har jag märkt att min utbildning som handledare och tillrättaläggare eller förklarare av sammanhang, den har jag kanske främst fått av en småbonde vid Siljan. Jag är av den bestämda meningen att den höga intellektuella kvaliteten, som flera av dessa orsmeddelare, upptecknare och lokala ombud besatt, icke har blivit uppskattad efter förtjänst. Och jag tvekar icke att påstå att det icke skall dröja länge, förrän kulturnämnder, hembygdsföreningar och liknande med största förvåning skall finna att folklivsskildringar om olika orter redan finns skrivna av dessa bygdens egna. Det är bara att höra efter på de olika insamlingsinstitutionerna.”

Sådan var alltså Håll Nils Mattssons förmåga, omvittnad av många forskare och specialister, vilka besökte honom under senare delen av hans livstid på Sollerön. För hans utomordentligt värdefulla insatser för forskningen rörande dalmålet och folkminnena i hemsocknen, delvis även i Venjan och Siljansnäs för såväl Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala som Nordiska museet i Stockholm belönades han år 1942 med Kungl. Gustav Adolfs Akademiens medalj.

Hans uppteckningsarbete för arkivet i Uppsala började redan 1928 och fortgick sedan oavbrutet under nära tre decennier eller till 1955. Därvid besvarade han närmare ett par hundra frågelistor i olika språkliga, etnografiska och folkloristiska ämnen. Utan stöd av sådana frågor men i nära samråd med arkivets undersökningsledare skrev han ett flertal särskilda uppsatser i ämnen, som speciellt hade fångat hans intresse. Många av sina skildringar och redogörelser förtydligade han med detaljrikt upplysande teckningar, planritningar och fotografier rörande exempelvis vävning, båtbyggeri, fiske, foderfångst, kvarnar och malning, linberedning och annat. Han besvarade också på ett tillfredställande sätt frågor om sådana högst teoretiska problem som gällde dialektens ordböjning och syntax, vilka yngre forskare och studenter i Uppsala önskade få hjälp med, t. ex. om ”passiva s-former av verb” eller om ”tillämpning av konditionala satsfogningar och vissa närstående satstyper”. På så sätt och mot viss tämligen ringa ersättning per blad tillförde han arkivet inte mindre än drygt 6.200 blad i kvarto och oktav.

Därtill kom 75 teckningar och 122 foton. Detta material rymmer även ett 20-tal melodiuppteckningar, ty Håll Nils var ju även en god spelman och ägnade en stor del av sina intressen åt folkmusik och sång.

Mannen bakom denna märkliga gärning var en äkta Soll-karl. Han föddes den 9 januari 1877 i Gruddbo by, som också var hans föräldrars hemby. Släkten kan ledas tillbaka till 1700-talet enligt en beskrivning som finns på Nordiska muséet. Liksom sin fader sysslade han med jordbruk och boskapsskötsel, och som bisysslor ägnade han sig åt skogs- och byggnadsarbete. Han intresse för självstudier förde honom från en nödortfölig folkskola så småningom under inflytande av folkrörelserna kring sekelskiftet i Dalarna till de i orten anordnade folkhögskolekurserna. Han studerade musik, stenografi och trädgårdsskötsel, och han deltog i nykterhets- och hembygdsrörelsen. Som mångårig medlem i föreläsningföreningen på Sollerön och som god skribent blev han en uppskattad lokalkorrespondent för pressen. Under en period var han ledamot av kommunalfullmäktige, god man vid laga skifte sedan 1927 samt styrelseledamot och ordförande i ett flertal ekonomiska föreningar. Han avled 1959 vid 82 års ålder.

Låt oss nu läsa några prov på Håll Nils' uppteckningar ur de samlingar, som finns uppställda bland handskrifter i Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, betecknat ULMA.

Beträffande innehållet ser vi genast hur frikostigt Håll Nils i sin skildring tillgodoser forskarens krav på både språkligt och sakligt stoff. I hans text vimlar det av gamla ord, uttryck och böjningsformer ur Sollmålet, som tolkas med hjälp av en förvånande säker kännedom om motsvarande nusvenska ord. Med sina uppteckningar har han på ett utomordentligt sätt bidragit till insamlingen av Sollmålets ordsfatt, som tillsammans med andra sockenmåls ordförråd sedan 1961 ges ut i det stora verket Ordbok över folkmålen i övre Dalarna. Denna s.k. Dalmålsordbok är en oskattbar källa för den som i dag söker bibehålla de gamla dalmålen, inte minst Ovansiljans märkliga sockenmål.

För att inte denna gång hamna i alltför omfattande beskrivningar kan vi börja med svaret på ULMA:s frågelista om *Ängar och hagar* (M 52). Detta svar skickade Håll Nils in till arkivet i september 1931, då han således var 52 år gammal. Vid denna tid var ännu inte det stora verket om Gruddbo planerat. I Håll Nils' text har en lätt redigering gjorts endast med hänsyn till vissa skiljetecken och förkortningar. Han skriver följande:

Äng, *änndj (ä)* n. avser självbärande fast gräsmark, stundom även myrmark, med eller utan träd och buskar, varpå man, utan att marken behöver odlas, kan slå och insamla gräs. Ursprungligen voro alla dessa slätterängar, med undantag av en del s.k. *skög-änndj*, inhägnade. Odlad mark kallades fordom aldrig *änndj (ä)*, men sådana slätterängar, som på senare tid blivit uppodlade, ha fortfarande bibehållit sin förra benämning *änndj (ä)* och man begagnar därför numera sådana barocka uttryck som *ost-i änndjä å plöja* 'öst i äng och plöja', *sud-i änndjä å ta-upp päroni* 'sör i äng och ta upp potatisen' *änndj(ä)* n. (best. f. *änndjä*) är sålunda benämning i allmänhet för oodlad slätteräng. Geniti-ven *änndjäs* användes undantagsvis i sammansättningar med *-änndj(ä)* där egennamn ingår t.ex. *kvi''st-änndjäs-rogard'n* 'gärdesgården omkring Kvistäng', *sölas-änndjäs-lid* 'stängselöppningen till Solas-äng'. I enklare sammansättningar bortfaller vanligen genitivändelsen t.ex. *änndj-lad* 'ängslada', *änndj-rogard* 'stängsel omkring äng' osv.

Olika benämningar på slättermark:

a) Efter läget: *skög-änndj* 'slättermark på utskogen' är den enda hithörande benämningen som förekommer. Slättermark på hemskogen och i byn saknar sålunda motsvarande benämning.

b) Efter terrängens beskaffenhet: *mör(ä)* f. el. *mör-slog* m. 'myrslog', *sjo''bätt'n-slog* 'gräsbeväxt sjöbotten', *sve''di* f. 'vattendränkt gräsmark av mindre omfång', *rännäl* m. 'slät gräsbeväxt mark av lång-smal form mellan tuvor och skogsbeväxt mark; *är-båkk* m. 'torr ängsmark med kort gräs', *båkk(ä)* m. 'fast mark'. Man kan sålunda tala om att *slå upi båkkam* i motsats till att *slå uti mörn* el. *uti sve''djon* osv. *skärrp(a)* 'fast mark' i motsats till *sikka* 'sank mark', *fla''tnad* m. 'platt, slät äng', *läut(a)* f. 'starkt sluttande mark'.

c) Efter de växter, som huvudsakligen bilda ängen: *små''slog* m. allmän benämning för slätteräng med självväxt gräs, *sta''r-slog*, *skräp-slog* 'äng med mindervärdigt gräs, bemängd med buskar, ris, tuvor osv., *tå''tål-slog* 'äng beväxt med tåtel'.

d) Efter den behandling ängen underkastats: *rå''ningg* f. namnet kan möjligen ha kommit av röjning som på Sollerö-mål skulle heta *ry''di-ningg*. Detta substantiv, som skulle motsvara verbet röja *ry''di*, är knappast levande i målet och man skulle nästan vilja lämna det ur räkningen som förklaring till uppkomsten av ordet *rå''ningg*. Ett annat ord som ligger nära till hands som förklaring är *rö'dning* f. som betyder primitiv omgärdning med stänger *rö'dor*. Andra hithörande benämningar finnas ej.

e) Efter storlek eller andra egenskaper: *få'ult° få'ult stjo'k* 'stort stycke' alltså *fåult stjok av små-slog* 'stort stycke slättermark', *slo'g-bit* m. 'liten ängsbit', *slo'g-rannd* f. el. *slo'g-rymms* f. 'smal remsa slättermark', *tä'kt* f. 'inhägnat fäbodställe, där man slår' *slår täkti, tjy'(a)* f. 'liten inhägnad rastgård för boskap vid fäbodställe', *tjä'g* m. 'avdelad ägolott av inägor som ej äro odlade', *slo'g-tjäg* el. *små-slog-tjäg* 'avdelad ägolott av slättermark', *dje't* f. 'liten oslagen bit av f.ö. avslagen slättermark' t.ex. *ä e bar je dje't kvär* 'det är endast en liten bit oslagen'. *tä'pp(a)* f. 'område invid gården' är vanligen uppodlat men kan också endast vara slättermark, *re'n* f. 'smal, obruten remsa mellan åkertegarna eller på vardera sidan om dike eller stenrös, beväxt med frodigt, självväxt gräs som vanligen slås och insamlas särskilt och kallas *re'n-öd*.

f) Efter markens tidigare användning: Svedjeland *få'll* n. som ursprungligen använts till rågsådd eller betesmark, men senare inhägnats och använts som slättermark, kallas fortfarande *få'll*. Igenlagd åker säges vara *a'tt-lagd* och benämnes *slo'g(ä)* liksom slättermark i allmänhet.

g) Andra namn på ängar och slättermark: *li'nd(a)* f. 'odlad mark som är insådd med gräsfrö' *a'tt-sädd, lö'tj (a)* f. 'fräkenslätterområde där man måste vada medan man slog', *tru'pp(a)* f. 'liten holme i sjö- eller frakenslog', *gå'rd(ä)* är en benämning från äldre tid som kvarlever i en del egennamn såsom *ga''tu-gärd, la''du-gärd, de'l-gärd, sjo'lgärd* m. fl. och har sannolikt avsett inhägnat område utan särskilt avseende på äng eller slättermark. Namn på små backar i äng: *bå'kk(ä)* m., *å'lm(ä)* m. Fast mark mellan ängsstråken: *o'l* m.

Egennamn på ängar ha i många fall uppkommit av ägarens gårdsnamn t. ex. *fli'nt-änn dj, solas-änn dj* o. d. eller av närliggande platser eller föremål t. ex. *sva''rt'n-väjks-änn djä*, som ligger vid Svartenviken, *mo'r-änn djä*, som ligger vid sjön och sannolikt fått sitt namn av att man där i närheten haft en fiskvål.

Upppteckningen fortsätter p.g.a. platsbrist i en senare utgåva av "Sool-Öen".

Stig Björklund

Docent i dialekt- och folkminnesforskning, Uppsala